

โครงการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท
AN ANALYTICAL STUDY OF THE WORD “DHAMMA” IN DHAMMAPADA

โดย

พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง ปญฺญาวชิโร)

ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

รองศาสตราจารย์จิรภัทร แก้วกู่

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ

รายวิชา สัมมนาพระไตรปิฎก

ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๕

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ธรรมบทเป็นชื่อคัมภีร์หนึ่งในพระสุตตันตปิฎก มี ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย

ขุททกนิกายเป็นประชุมเรื่องเบ็ดเตล็ดทั่วไป แบ่งย่อยได้ ๑๕ คัมภีร์ คือ ขุททกปาฐะ, ธรรมบท, อุทาน, อิติวุตตกะ, สุตตนิบาต, วิมานวัตถุ, เปตวัตถุ, เถรคาถา, เถรีคาถา, ชาตกะ, นิเทศ, ปฏิสัมภิทามรรค, อปทาน, พุทธวังสะ, และจริยาปิฎก^๑

ธรรมบทเป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๒ ในพระไตรปิฎกฉบับบาลี อักษรไทย อยู่ในเล่มที่ ๒๕ และมีคัมภีร์แต่งอธิบายเรียกว่า ธรรมปทัฏฐกถา เป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๐ (พ.ศ.๙๕๖) เป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญ และได้รับความสนใจอย่างแพร่หลาย ทั้งได้รับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ เฉพาะภาษาอังกฤษมีไม่น้อยกว่า ๓๐ สำนวน^๒

ธรรมบท แปลว่า “บทแห่งพระธรรม” มีจำนวน ๔๒๓ คาถา เป็นร้อยกรองล้วน (ปद्य) ประกอบด้วยฉันทลักษณ์ต่าง ๆ ทั้งตามแบบคัมภีร์วุตโตทัย หรือฉันทลักษณ์ภายนอก เช่น คัมภีร์ฉันทโฆมยชิ เป็นต้น ปัจจุบันมีผู้วิเคราะห์ฉันทลักษณ์ไว้ ๒ ลักษณะ ประกอบด้วย ๑) มาตรการพद्य มี ๓ ประเภท ได้แก่ เวตาสยฉันท, โอปัจฉันทสกลฉันท และอาปาตลิกาฉันท ๒) วรรณพद्य มี ๑๕ ประเภท ได้แก่ ปุณฺณยวตฉันท, วิปุลฉันท, อุปชาติฉันท, อินทรวีเชียรฉันท, อุเปนทรวีเชียรฉันท, อินทรวงศ์ฉันท, วังสัณฺฑฉันท, กมลฉันท, ฤษัณฺฑคปฺยาตฉันท, ลลิตาฉันท, วาโตมมีฉันท, เวสสเทวีฉันท, อุพาสกฉันท, สิริฉันท, และ อาชยานกฉันท^๓

คัมภีร์ธรรมบทแม้มีข้อจำกัดที่แต่งในรูปร้อยกรอง ข้อความสั้น ๆ แต่ภาษาที่ใช้กระชับ มีเนื้อหาสาระสมบูรณ์ในตัวเอง ความหมายลึกซึ้งกินใจ ทั้งยังครอบคลุมหลักธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน

ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ธรรมบทจำนวน ๔๒๓ คาถานี้ เป็นพระพุทธพจน์ทั้งหมด ทรงแสดงไว้ต่างบุคคล ต่างสถานที่ ต่างเวลา ต่างเรื่อง ทำให้เห็นความหลากหลายของข้อธรรม แม้คำว่า “ธรรม” คำเดียวก็มีความหมายไม่เหมือนกัน

จากการสำรวจเบื้องต้น ผู้วิจัย พบคำว่า “ธรรม” ใน ๔๙ คาถา และใช้ในความหมายต่างกัน เช่น

^๑ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/บทนำ/ (๗).

^๒ ส.ศิริรักษ์, “คานิยม” ใน เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวจนะในธรรมบท. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒), หน้า (๔).

^๓ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์: พระคาถาธรรมบท, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า (๕๗).

มโนปุพพพมมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปทุมฐเณ ภาสติ วา กโรติ วา
 ตโต นํ ทุกขมเนวติ จกํ ว วหโต ปท.^๔

แปล:ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้นทุกขย่อมติดตามเขาไปดุจล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น.^๕

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ได้แจกแจงความหมายของธรรมไว้ ๔ ประเภท ได้แก่ คุณธรรม เทศนาธรรม ปริยัติธรรม และนิสิตตนิสัทธิธรรม^๖

หลังจากแจกแจงธรรม ๔ ประเภทดังกล่าวแล้ว ท่านสงเคราะห์ คำว่า “ธรรม” ว่า หมายถึงเอานิสิตตนิสัทธิธรรม โดยระบุถึงเวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ เท่ากับว่า ท่านสงเคราะห์คำว่า “ธรรม” ในความหมายเจตสิก คาถานี้จึงอาจแปลใหม่ได้ว่า “เจตสิกทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

ตัวอย่างอีกคาถาหนึ่ง

น หิ เวเรน เวรานิ สมมนตัสส กุทาจนํ
 อเวเรน จ สมมนติ เอส ธมโม สมนตโน^๗

แปล: “เพราะว่าในกาลไหน ๆ เวรทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมไม่ระงับด้วยเวร แต่เวรทั้งหลายย่อมสงบระงับด้วยการไม่จองเวร นี่เป็นธรรมเก่า”^๘

อรรถกถาธรรมบทขยายความคำว่า ธรรมในประโยคนี้ หมายถึง มรรคาที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และเหล่าพระชีนาสพทั้งหลายดำเนิน^๙ หรือยึดถือเป็นเกณฑ์แน่นอนว่าเวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร ธรรมในบทนี้ จึงโน้มเอียงถึงเรื่องกรรมนิยาม ซึ่งถือเป็นกฎเกณฑ์แห่งการกระทำ หรือพฤติกรรมต่าง ๆ

ธรรมในคาถานี้จึงมีความแตกต่างจากธรรมใน ๒ คาถาแรกอย่างสิ้นเชิง

อนึ่ง บางคาถามีคำว่า “ธรรม” ปรากฏหลายครั้ง ทำให้ต้องพิจารณาว่า แม้ในคาถาเดียวกัน จะมีความหมายอย่างเดียวกันหรือไม่อย่างไร เช่น

น ตาวตา ธมมธโร ยาวตา พหุ ภาสติ
 โย จ อปมปิ สุตวาน ธมมํ กาเยน ปสสติ
 ส เว ธมมธโร โหติ โย ธมมํ นปมชชติ.^{๑๐}

^๔ ชุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^๕ ชุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๖ ชุ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๓๕.

^๗ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๕/๑๖.

^๘ ชุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๕/๒๕.

^๙ ชุ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๗๔.

^{๑๐} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕๙/๖๑.

แปล: บุคคลไม่เชื่อว่าผู้ทรงธรรม เพียงเพราะพูดมาก ส่วนผู้ใดได้สดับตรับฟังน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาทในธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ผู้ทรงธรรม.^{๑๑}

ผู้วิจัยสนใจศึกษาความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท ว่าหมายถึงหลักธรรมข้อใดบ้าง มีจำนวนกี่ชุด และธรรมเหล่านั้นเป็นฝ่ายกุศล หรือฝ่ายอกุศลอย่างไรบ้าง

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑.๒.๑ เพื่อสืบค้นคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท

๑.๒.๒ เพื่อวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “ธรรม” ตามบริบทของคาถา

๑.๓ ขอบเขตของการศึกษา

ก.ขอบเขตของเนื้อหา

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธรรมบทตามบริบทของคาถา

ข.ขอบเขตของเอกสาร

พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๒๕ ตั้งแต่หน้า ๑๕-๙๐ ตั้งแต่ข้อ ๑-๔๒๓ และพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยตั้งแต่หน้า ๒๓-๑๖๘ จำนวน ๔๒๓ คาถา

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

ในคัมภีร์ธรรมบท มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ในคาถาใดบ้าง และคำเหล่านั้น มีความหมายอย่างไร มีความเหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร และสามารถสังเคราะห์เข้าในหมวดธรรมใดได้บ้าง

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการศึกษา

๑.๕.๑ การศึกษาเชิงวิเคราะห์ หมายถึง การแสวงหาความรู้ที่ตั้งบนพื้นฐานของการตรวจสอบ พิจารณา เทียบเคียงเพื่อให้ได้มาซึ่งองค์ความรู้ที่สมบูรณ์ และถูกต้องตามหลักวิชาการ

๑.๕.๒ ธรรม หมายถึง รูปศัพท์ “ธมฺม-” ในภาษาบาลี ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธรรมบท

๑.๕.๓ คัมภีร์ธรรมบท หมายถึง บันทึกรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งอยู่ในรูปของคาถา อยู่ในหมวดขุททกนิกาย ธรรมบท พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ ตั้งแต่ข้อ ๑-๔๒๓ ตั้งแต่หน้า ๒๓-๑๖๘

๑.๕.๔ อรรถกถาธรรมบท หมายถึง คัมภีร์ที่พระพุทธโฆसाจารย์รจนาขึ้นเพื่ออธิบายคัมภีร์ธรรมบท

๑.๕.๕ บริบท หมายถึง คำแวดล้อมในคาถาหนึ่งๆ รวมไปถึงนิทานประกอบในแต่ละคาถาด้วย

^{๑๑} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๑๓.

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส (๒๕๓๔), เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบ ธรรมบทและภควทคิตา” พบว่า กรอบความคิดทางอภิปรัชญา ที่แตกต่างกัน ทำให้ทัศนะทางญาณ วิทยาและจริยศาสตร์ของทั้งสองระบบนี้มีความแตกต่างกันไปด้วย เช่น ทัศนะของภควทคิตายอมรับ เรื่องอัตตาในฐานะเป็นสิ่งสูงสุดที่ควบคุมความเป็นไปของธรรมชาติทั้งหมด ขณะที่พุทธปรัชญาปฏิเสธ ทัศนะนี้ ครั้นมาถึงญาณวิทยา ทั้งภควทคิตาและพุทธปรัชญายอมรับเรื่อง อวิชชา หรือ อวิชชา ว่า เป็นสาเหตุของกรรม มนุษย์จึงควรจำกัดอวิชชาเสีย ประเด็นนี้ พุทธปรัชญาเน้นความเพียรพยายาม ด้วยตนเอง ขณะที่ภควทคิตามีพระเจ้าเป็นจุดศูนย์กลาง จริยศาสตร์ของพุทธปรัชญาจึงเน้นไปที่ตัว มนุษย์ ขณะที่จริยศาสตร์ของภควทคิตาเน้นเรื่องความภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า^{๑๒}

๑.๖.๒ ดวงพร คำหอมกุล (๒๕๔๔), เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธ จริยศาสตร์ในธัมมปัทฏฐกถา” พบว่า ธัมมปัทฏฐกถามีจริยศาสตร์ครบ ๓ ระดับ คือ ๑) ระดับต้น ได้แก่ ศีล ๕,เบญจธรรม ๕ ๒) ระดับกลาง ได้แก่ กุศลกรรมบท ๑๐ และ ๓) ระดับสูง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ และยังพบอีกว่า หลักจริยศาสตร์ในธัมมปัทฏฐกถา มีอิทธิพลต่อสังคมไทย เช่น เป็นบ่อเกิดพิธีกรรม ประเพณี และวัฒนธรรมไทยหลายประการ^{๑๓}

๑.๖.๓ พระธรรมโมลี (๒๕๔๕), เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระ คาถาธรรมบท” ผู้วิจัยได้วิเคราะห์พระพุทธรูปในส่วนของคาถาธรรมบทตามหลักคัมภีร์สัททวาวิเสส ทั้ง ๔ คือ (๑) หลักฉันทลักษณ์ เป็นการวิเคราะห์คาถาธรรมบททั้ง ๔๒๓ คาถา ตามหลักคัมภีร์ วุตโตทัย ทั้งที่เป็นวรรณคดี ๘๓ ชนิด และมาตราพดติ ๒๘ ชนิด (๒) หลักอุปการณยะ วิเคราะห์ คาถาธรรมบทให้เห็นลักษณะการใช้สำนวน คำพูดเลียบเคียง และวิเคราะห์ระบบหรือหลักการตีความ หรืออธิบายภาษาที่ลึกซึ้งกำกวม ตามหลักอุปการะ ๑๒ และ นยะ ๕๔ อย่าง (๓) หลักไวยากรณ์ เป็น การนำบทที่เข้าใจยาก มีความซับซ้อนมาวิเคราะห์ให้เห็นรากศัพท์ พร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์โดยยึด หลักคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสัททิม โมคคัลลนไวยากรณ์ สัททนิติปกรณ์ เป็นต้น และ (๔) หลักอรรถาธิบาย วิเคราะห์คาถาธรรมบทในด้านการตกแต่งเสียง และความหมาย เพื่อให้เกิดความไพเราะ ทางรูปศัพท์และข้อความ^{๑๔}

๑.๖.๔ พระมหาทรรศน์ คุณทสสี (๒๕๔๖), เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบ พุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบทกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ” พบว่า พุทธ วิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบท มีลักษณะหรือเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้น ผู้เรียนเป็นสำคัญทั้ง ๕ ประการ ได้แก่ (๑) การเรียนรู้อย่างมีความสุข (๒) เรียนรู้แบบองค์รวม (๓)

^{๑๒} พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควทคิตา”, วิทยานิพนธ์อักษร ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๗.

^{๑๓} ดวงพร คำหอมกุล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ในธัมมปัทฏฐกถา”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๕-๑๑๗.

^{๑๔} พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) , การศึกษาวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕), หน้า (ง)-(จ)

เรียนรู้จากการคิด ปฏิบัติการจริง และสรุปองค์ความรู้ด้วยตนเอง (๔) เรียนรู้ร่วมกับบุคคลอื่น และ (๕) เรียนรู้กระบวนการเรียนรู้ด้วยตนเอง^{๑๕}

๑.๖.๕ ฌานิศ วงศ์สุวรรณ (๒๕๔๖), เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของเสฐียรพงษ์ วรรณปก” พบว่า ในส่วนของหลักธรรม ธรรมบทมีหลักธรรมที่เกี่ยวเนื่องประโยชน์ทั้งคฤหัสถ์ และบรรพชิต ในส่วนของภาษา ธรรมบทสำนวนแปลของเสฐียรพงษ์ วรรณปก มีการใช้ภาษาทั้งดงาม สละสลวย มีการใช้ภาษาภาพจน์อุปมา อุปลักษณ์ การใช้ภาวะแย้ง การกล่าวซ้ำ การใช้สัญลักษณ์ และการใช้สัมผัส ทำให้พุทธวจนะในธรรมบทได้รับความนิยม มีการตีพิมพ์ถึง ๙ ครั้ง^{๑๖}

๑.๖.๖ พระมหาดวงรัตน์ ฐิตรัตน (๒๕๕๐), เสนองานวิจัยเรื่อง “อิทธิพลของธัมมปัทธกถาเรื่องอายุวัฒนกุมารต่อประเพณีสืบชะตาล้านนา” สรุปได้ว่า ประเพณีและพิธีกรรมการสืบชะตาของชาวล้านนา ได้รับอิทธิพลจากธัมมปัทธกถาเรื่องอายุวัฒนกุมาร ซึ่งมีหลักอยู่ว่า การนิมนต์พระสงฆ์มาประกอบพิธีสืบชะตา จะทำให้เกิดความเจริญ ๔ ประการคือ คือ อายุ วรรณะ สุขะ และพละ ทั้งนี้ด้วยอานุภาพของพระปริตร และพระรัตนตรัย ตลอดจนบุญกุศลที่บำเพ็ญก็จะเป็นแรงหนุนส่วนหนึ่งให้รอดพ้นจากภยันตรายได้^{๑๗}

๑.๖.๗ พระวีรพรหม วุฑฒิธมโม (๒๕๕๒) เสนองานวิจัยเรื่อง “อิทธิพลของความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อสังคมไทย” สรุปได้ว่า ความเชื่อที่เกิดจากความไม่รู้เกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ นำไปสู่การตีความ ความเชื่อที่ปรากฏในสังคมไทย เป็นความเชื่อที่มีการผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมคือพราหมณ์-ฮินดูกับพระพุทธศาสนา ซึ่งความเชื่อเหล่านี้มีอิทธิพลต่อสังคมไทยนับตั้งแต่โบราณถึงปัจจุบัน^{๑๘}

๑.๖.๘ เสาวนีย์ พงศกรเสถียร (๒๕๕๓) เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดญาณวิทยาในธัมมปัทธกถา” ได้ข้อสรุปว่า ญาณวิทยาที่พบในธัมมปัทธกถา มุ่งเน้นการแสวงหาความรู้ทั้งโลกภายนอก และโลกภายใน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ผ่านกระบวนการ ๓ อย่างคือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา^{๑๙}

^{๑๕} พระมหาทรศน์ คุณทสสี, “การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบทกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

^{๑๖} ฌานิศ วงศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของเสฐียรพงษ์ วรรณปก”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระมหาดวงรัตน์ ฐิตรัตน (กิจประภานนท์), “อิทธิพลของธัมมปัทธกถาเรื่องอายุวัฒนกุมารต่อประเพณีสืบชะตาล้านนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๓๔.

^{๑๘} พระวีรพรหม วุฑฒิธมโม (เชียรประโคน), “อิทธิพลความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเทศไทย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

^{๑๙} เสาวนีย์ พงศกรเสถียร, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดญาณวิทยาในธัมมปัทธกถา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๙-๑๙๖.

๑.๖.๙ พระวิวัฒน์ อดตเปโม (๒๕๕๓), เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาหลักกรรมและการให้ผลของกรรมในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท” ได้ข้อสรุปว่า กรรมที่ปรากฏในธรรมบทจำนวน ๘๖ เรื่อง มีการจำแนกกรรมตามเวลาที่ให้ผล จำแนกตามการให้ผลตามหน้าที่ และจำแนกตามยักเยื้องหรือลำดับความแรงในการให้ผล ถ้ายทอดผ่านเรื่องราวที่อรรถกถาจารย์แต่งขึ้นเป็นบุคลาธิษฐานและยังมีอิทธิพลต่อความเชื่อในสังคมไทยทั้งเชิงบวกและเชิงลบ^{๒๐}

งานวิจัยที่นำเสนอมา เป็นการศึกษาเฉพาะแง่เฉพาะมุม ยังไม่ครอบคลุมประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการศึกษา จึงเห็นว่า ประเด็นเรื่องความหมายของกรรมในคัมภีร์ธรรมบทก็น่าสนใจ ควรที่จะได้มีการศึกษา

๑.๗ วิธีดำเนินการศึกษา

๑.๗.๑ สํารวจคาถาธรรมบททั้ง ๔๒๓ คาถาเฉพาะฉบับภาษาบาลี คัดเอาส่วนที่มีคำว่า “กรรม” ออกมาศึกษาในรายละเอียด

๑.๗.๒ ศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดความหมายของคำว่า “กรรม” เหล่านั้น โดยเทียบเคียงจากบริบทของคาถานั้น ๆ

๑.๗.๓ สรุป สังเคราะห์จัดหมวดหมู่ความหมายของคำว่า “กรรม” ที่ปรากฏในธรรมบททั้งหมด จากนั้นเขียนเป็นรายงานวิจัย

๑.๗.๔ นำเสนอเป็นส่วนหนึ่งของรายวิชาสัมมนาพระไตรปิฎกต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบว่า มีคำว่า “กรรม” ปรากฏอยู่ในคาถาใดบ้างในคัมภีร์ธรรมบท ๔๒๓ คาถา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบความหมายของคำว่า “กรรม” ตามบริบทของคาถา

^{๒๐} พระวิวัฒน์ อดตเปโม (เอี่ยมเปรมจิต), “การศึกษาหลักกรรมและการให้ผลของกรรมในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๔-๒๑๗.

เรื่อง	สารบัญ	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย		ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ		ข
กิตติกรรมประกาศ		ง
สารบัญ		จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ		ฉ
บทที่ ๑ บทนำ		๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา		๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการศึกษา		๓
๑.๓ ขอบเขตของการศึกษา		๓
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ		๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการศึกษา		๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง		๔
๑.๗ วิธีดำเนินการศึกษา		๖
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ		๖
บทที่ ๒ การสืบค้นคำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท		๗
๒.๑ คัมภีร์ธรรมบท		๗
๒.๑.๑ ความเป็นมาของธรรมบท		๘
๒.๑.๒ ความสำคัญของธรรมบท		๙
๒.๑.๓ ธรรมบทกับอรรถกถาธรรมบท		๑๑
๒.๑.๔ โครงสร้างพระไตรปิฎก		๑๒
๒.๑.๕ การจัดหมวดหมู่ในคัมภีร์ธรรมบท		๑๓
๒.๑.๖ รูปแบบฉันทลักษณ์ในธรรมบท		๑๔
๒.๒ รูปศัพท์คำว่า ธรรม ในคัมภีร์ธรรมบท		๑๔
๒.๒.๑ รูปศัพท์ของคำว่า ธรรม กลุ่มศัพท์เดี่ยว		๑๔
๒.๒.๒ รูปศัพท์ของคำว่า ธรรม กลุ่มที่เป็นคำผสม		๑๕
๒.๒.๓ รูปคำที่มีคำว่า ธรรม ปรากฏอยู่		๑๖
๒.๓ ความหมายคำว่า ธรรม ในบริบทอื่น		๒๑
๒.๓.๑ ความหมายตามนัยสันสกฤต		๒๑
๒.๓.๒ ความหมายตามนัยบาลี		๒๑
๒.๔ สรุปท้ายบท		๒๖
บทที่ ๓ วิเคราะห์คำว่า “ธรรม” ตามบริบทของคาลา		๒๗
๓.๑ ความหมายคำว่า ธรรม ตามบริบทคาลา		๒๗
๓.๑.๑ หมวดหลักธรรมเฉพาะ		๒๗

๑) โยนิโสมนสิการ	๒๗
๒) อริยสัจ	๒๘
๓) ชั้น ๕	๒๘
๔) เจตสิก	๒๙
๕) กรรมนิยาม	๓๐
๖) โทสะ	๓๒
๗) ความเที่ยงธรรม	๓๒
๘) สัจจะ	๓๓
๓.๑.๒ หมวดหลักธรรมทั่วไป	๓๔
๑) ธรรมชั้น	๓๔
๒) บทธรรม	๓๕
๓) เทศนาธรรม	๓๗
๔) ปฏิวะธธรรม	๔๐
๕) โลกุตตรธรรม	๔๒
๖) โพธิปักขิยธรรม	๕๐
๗) สมณะ/วิปัสสนากรรมฐาน	๕๕
๘) ภูมิ ๓	๕๘
๙) ปฏิบัติธรรม	๕๙
๑๐) สุจริตธรรม	๖๑
๑๑) ทุจจริตธรรม	๖๔
๑๒) อริยบุคคล	๖๕
๑๓) บาปธรรม	๖๖
๓.๒ สรุปท้ายบท	๖๙
บทที่ ๔ สรุปผล วิจาร์ณ และข้อเสนอแนะ	๗๐
๔.๑ สรุปผล	๗๐
๔.๒ อภิปรายผล	๗๑
๔.๓ ข้อเสนอแนะ	๗๓
บรรณานุกรม	๗๔
ประวัติผู้วิจัย	๗๗

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกมหาจุฬาเตปิฎก . กรุงเทพมหานคร :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ธัมมปัทธกถา ปฐโม-อฏฐโม ภาค. กรุงเทพมหานคร :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ธัมมปัทธกถา แปล ภาค ๑-๘. กรุงเทพมหานคร :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ

กรุณา-เรืองอุไร กุศลาสัย. การตีพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม,
๒๕๕๐.

กรมพระจันทบุรีนฤนาถ,พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต,

กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

จิรภัทร แก้วภู. วรรณคดีบาลี. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๕๔.

จำนงค์ ทองประเสริฐ, ผู้แปล. บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑-๔. กรุงเทพมหานคร:

ราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์, ๒๕๔๐.

เทพธรรมานุศิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช ป.๙), หลวง. ธาตุปฏิบัติปกา. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย,

๒๕๒๘.

พระคันธสาราภิวังศ์, ผู้แปล. เนตติปกรณ์. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานบำเพ็ญกุศลศพ พระเทพกิตติ-

ปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ) ๒๑ มกราคม ๒๕๕๐.

_____. อภิธานมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี. กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์,
๒๕๕๒.

_____. วุฑโฒมัญชรี. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

_____. สู่โพธลังการมัญชรี. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
จัดพิมพ์, ๒๕๔๖.

_____. เนตติอรรถกถา. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมงคลอายุ ๘๘ ปี พระธรรมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.**

กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.

พระพุทฺธทัตถเถระ. **พระคัมภีร์อภิธัมมวาทาร**. ศ.มเทศ ติวารี บรรณาธิการ. มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพอาจารย์พร รตนสุวรรณ
๒๕ มิถุนายน ๒๕๓๗.

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). **งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท.**

นครปฐม:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบaliศึกษา-
พุทธโฆส, ๒๕๕๔.

พระมหาสมปอง มหิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด,
๒๕๔๗.

พระสุวิมลธรรมาจารย์ (ผ่อง) ผู้แปล. **ธมมปทคาถา-แปล**. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม,
๒๕๑๓.

พัชรี พลาวงศ์. **ความรู้เบื้องต้นทางอรรถศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง
๒๕๔๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์ วจวิภาค ภาคที่ ๒**
อาขยาต และกิตก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๐.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **พุทธวจนะในธรรมบท**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา
จัดพิมพ์, ๒๕๕๒.

(๒) วิทยานิพนธ์

ณานิศ วงศ์สุวรรณ. “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของเสฐียรพงษ์ วรรณปก”.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

ดวงพร คำหอมกุล. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ในอัมมปัทฏฐกถา.” **วิทยานิพนธ์**

พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๔.

พระมหาดวงรัตน์ ฐิตรัตน์ (กิจประภาณนถ). “อิทธิพลของอัมมปัทฏฐกถาเรื่องอายุวัฒนกุมาร
ต่อประเพณีสืบชะตาล้านนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาทรศน์ คุณทสสี. “การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบท
กับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระวิพัฒน์ อดตเปโม (เอี่ยมเปรมจิต). “การศึกษาหลักกรรมและการให้ผลของกรรมในคัมภีร์
อรรถกถาธรรมบท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
 พระวีรพรรณ วุฑฒธมโม (เชียรประโคน). “อิทธิพลความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อ
 ประเพณีไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
 พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา”. **วิทยานิพนธ์
 ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔.
 เสาวนีย์ พงศกรเสถียร. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดญาณวิทยาในธัมมปัทฏฐกถา”. **วิทยานิพนธ์
 พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
 ๒๕๕๓.

๒. ภาษาอังกฤษ

Buddhadasa P. Kirthisinghe, Dr. **Buddhist concepts : Old and New**. India: Sri
 Satguru Publications, 1983.
 Buddharakkhitta. **The Dhammapada: The Buddha's Path of Wisdom**. Sri Lanka:
 Buddhist Publication Society Candy, 1985
 Epiphanius Wilson. **Sacred Books of the East**. London: The Colonial Press, 1990.
 E.D. Root. **Sakya Buddha: A Versified, Annotated Narrative of His Life and
 Teaching**. New York: Charles P. Somerby, 1880.
 Kanai Lal Hazra. **Studies on Pali Commentaries**. Delhi: D.K. Publishers Distributors (P)
 Ltd., 1991.
 K. Sri Dhammanada. **The Dhammapada**. Malaysia: Sasana Abhiwurdhi Wardhana
 Society, 1992.
 Max F. Müller. **The Dhammapada and Sutta Nipata. Sacred Books of the East,
 Vol. 10**. Oxford: The Clarendon Press, 1881.
 Phramaha Sompong Santacitto. **An Analytical Study of the Concept of Dhamma
 as Natural Law in Theravāda Buddhism**. Graduate School
 Mahachulalongkornrajavidyalaya University Bangkok, Thailand, B.E. 2549.
 Richard Scott Cohen, **Setting The Three Jewels: The Complex Culture of
 Buddhism At The Ajanta Caves**. The University of Michigan, 1995.
 S. Radhakrishnan, (ed.). **The Dhammapada**. Oxford: Oxford University Press, 1996.
 Thanisaro Bhikkhu. **Dhammapada: A Translation**. Buddha Dharma Education
 Association Inc., 1998.
 TH. Stcherbatsky. **The Central Conception of Buddhism and The Meaning of the
 word 'Dharma'**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1979.
 Weragoda Sarada Maha Thero, Ven. **Treasury of Truth: Illustrated Dhammapada**.
 Singapore: Singapore Buddhist Meditation Center, 1994.

